

stenhuis zelf is voor hem allerminst een mythe. Hij benadert het met respect en dat geldt zelfs voor een toch wat problematische representant als koning Willem III. Het is overigens wel wat veel eer voor deze merkwaardige vorst, wanneer Tamse schrijft (286) dat Wilhelmina aan haar vader de wens toeschreef 'als de laatste man in de laatste loopgraaf' te sneuvelen. Het gaat hier om de stadhouder-koning, die andere Willem III die zij zeer hoog schatte en wiens uitspraak zij in *Eenzaam maar niet alleen* op zichzelf in mei 1940 betreft.

Het andere grote thema, de betrekkingen tussen België en Nederland, wordt vertegenwoordigd door een fraai overzicht van de relaties in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog, het artikel over 'voorstelling en beeldvorming' in de periode 1848-1870 en tenslotte een rede bij de herdenking van 'Veertig jaar cultureel verdrag.' Het valt overigens op dat Tamse, behalve zijdelings in het laatstgenoemde artikel, geen enkele aandacht besteedt aan de Vlaamse kwestie. Diplomaten zullen daar geen oog voor hebben gehad, maar zelfs bij de behandeling van Willem I en zijn Verenigd Koninkrijk noemt hij de taalpolitiek niet.

Tenslotte een woord van dank aan de samenstellers die in deze fraaie bundel veel, ook wat minder toegankelijk werk van Coen Tamse voor vakgenoten en een ruimer publiek hebben bijeengebracht. We blijven hopen op de biografie van koningin Sophie!

D. van der Horst

J. Israel, R. Salverda, ed., *Dutch Jewry. Its history and secular culture (1500-2000)* (Brill's series in Jewish studies, XXIX; Leiden: Brill, 2002, 335 blz., €82,-, ISBN 90 04 12436 5).

In juni 1997 werd een symposium georganiseerd door University College in London met als onderwerp 'The history and culture of the jews in the Low Countries.' De bijdragen aan dit symposium, die hier gebundeld zijn, vormen als het ware een toegift op de in 1995 verschenen *Geschiedenis van de joden in Nederland*, dat in 2001 ook in Engelse vertaling verscheen. In de bundel worden bepaalde aspecten van de geschiedenis van de joden in Nederland vanuit andere gezichtshoeken bekeken, nader uitgewerkt of uitvergroot, zonder een sluitend geheel te vormen.

Na een uitvoerige bibliografische inleiding van Jonathan Israel vormen negen bijdragen het eerste deel van de bundel, gerangschikt onder de titel: 'De vroeg-moderne tijd.' Het is opvallend hoe ook in dit boek, zoals steeds in de historiografie van de joden in de Republiek, de schijnwerpers gericht zijn op de sefardische gemeenschap, ofschoon deze reeds aan het einde van de zeventiende eeuw haar culturele en numerieke overwicht had moeten afstaan aan de asjkenazische gemeenschap. Deze niet verdiende onderwaardering van de laatste groep kan niet meer verdedigd worden door het gebrek aan onontsloten bronnenmateriaal, maar is voornamelijk te wijten aan het gebrek aan linguïstische kennis van historici, om de Hebreeuwse en Jiddische bronnen in druk en handschrift te kunnen lezen en interpreteren, waardoor nog steeds geen evenwichtig beeld van de geschiedenis van de asjkenazim in de tijd van de Republiek is ontstaan.

De twee eerste artikelen behandelen algemene onderwerpen. Arend H. Huussen geeft een overzicht over de rechtspositie van de joden in de tijd van de Republiek, een artikel, dat eerder in de *Legal History Review*, LXIX (2001) gepubliceerd werd. Het is een heldere uiteenzetting met opgave van zeer veel literatuur, maar gaat niet in op de interessante kwesties, die in de praktijk ontstonden door verschillen tussen het Nederlandse en joodse huwelijks- en erfrecht, die in de zeventiende en achttiende eeuw tot langdurige rechtszaken voor het Hof van Holland hebben geleid. Hubert P. H. Nusteling doet een poging om uit het weinige betrouwbare materiaal dat voor de volkstelling van 1807 over de joodse gemeenschap beschikbaar is, tot een

demografisch overzicht te komen, waarin hij de explosieve groei van de asjkenazische ten opzichte van de sefardische gemeenschap naar het eerste en tweede kwart van de achttiende eeuw verschuift, in plaats van de algemeen aangenomen mening dat de numerieke verschuiving reeds omstreeks 1700 merkbaar was. Het is op grond van dit ene artikel niet mogelijk om tot een definitieve herziening te komen, omdat het culturele overwicht van de asjkenazische gemeenschap zich sinds 1680 op vele manieren manifesteerde en een aantal nog niet bestudeerde bronnen, zoals de notulen van het asjkenazische gemeentebestuur en de archieven van de armenzorg, andere getallen boven water kunnen brengen.

De volgende vijf artikelen hebben uitsluitend betrekking op de sefardische gemeenschap. Tirtsah Levie Bernfeld gaat in op de financiering van de armenzorg in een artikel dat eerder in het Nederlands in het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XXIII (1997) is verschenen. De bijdrage van Yosef Kaplan belicht de juridische stappen, die de besturen van de sefardische gemeente ondernamen tegen overtreders van de joodse huwelijks wetten en tegen moeders van buitenechtelijke kinderen. Spinoza blijft, ondanks of misschien wel dankzij zijn uitstoting en vertrek uit de sefardische gemeenschap, een onuitputtelijke bron van inspiratie voor historici. Zowel Jonathan Israel als Odette Vlessing doen een poging om ook economische motieven te betrekken bij de achtergronden rondom de totstandkoming van de grote ban in 1656. Vanwege de desolate toestand van de firma van Spinoza's vader, die in 1654 was overleden, was Spinoza genoodzaakt zich in allerlei juridische bochten te wringen om aan de schuldeisers van zijn vader te ontkomen. Beide auteurs brengen interessante feiten aan het licht, maar kunnen toch geen sluitend bewijs geven voor de stelling dat de grote ban eerder financiële dan ideologische redenen had. De analogie met de ban van Uril da Costa, zo'n dertig jaar eerder in Amsterdam uitgesproken, die alleen op grond van diens verwerping van de goddelijke oorsprong van de rabbijnse leer was uitgesproken, is hiervoor te sterk. Bovendien geeft de tekst van de ban zelf geen houvast voor nieuwe hypothesen.

Drie korte bijdragen over Rembrandt en zijn verhouding met de joden door Alan Cohen, over de Amsterdamse theaterdirecteur Jacob Dessauer en zijn Jiddische theater rondom 1800 door Hetty Berg en over het taalgebruik van de Amsterdamse asjkenazim in diezelfde tijd naar aanleiding van de Jiddische polemieken tussen aanhangers van de oude en de nieuwe orde in de Franse tijd door Marion Aptroot besluiten het eerste deel van de bundel.

Deel twee draagt als titel 'Modern Dutch Jewry.' J. C. H. Blom en Selma Leydesdorff zien terug op de integratie van de joden in de Nederlandse samenleving tot 1940, waarbij beiden op uiteenlopende wijze de verzuiling een belangrijke invloed toekennen op zowel de inburgering van de joden als hun aparte, geïsoleerde positie, die hen tijdens de Duitse bezetting extra kwetsbaar maakte voor succesvolle vervolging door de nazi's. P. H. Schrijvers en Peter Romijn houden zich met de tijd van de Tweede Wereldoorlog bezig. Net als in zijn biografie van David Cohen, voorzitter van de Joodse Raad, doet Schrijvers ook hier een poging om zijn held van alle blaam van collaboratie met de Duitsers te zuiveren. Romijn publiceert hier een lezing, die hij in 1997 in London voor het Institute for Jewish studies hield, waarin hij de belangrijke rol van joden bij de organisatie van het Nederlandse verzet tegen de Duitse bezetter schildert. Chaya Brasz geeft een overzicht van herstel en consolidatie van de joodse gemeenschap na 1945, waarin zij zowel grote veranderingen ziet, vooral onder invloed van het zionisme en de oprichting van de staat Israel, alsook continuïteit met oude tradities.

De bundel wordt besloten door drie bijdragen die eigenlijk los staan van het onderwerp van de bundel. Ludo Abicht geeft een overzicht van de geschiedenis van de joden in Antwerpen, Gerrold van der Stroom onderzoekt de oorzaken van de blijvende invloed van het dagboek van Anne Frank en Johan P. Snapper beschrijft de functie van de ironie in het werk van Marga Minco.

Het is eigenlijk jammer, dat het slot van de bundel eens te meer illustreert, hoe moeilijk het is om tot een evenwichtige weergave van de inhoud van belangrijke symposia te komen.

R. G. Fuks-Mansfeld

H. van Koningsbrugge, E. Waegemans, ed., *Van de vierpotige leeuw en de tweekoppige adelaar. Studies over Nederlands-Russische relaties* (Baltic studies VII; Groningen: INOS, 2002, viii + 196 blz., ISBN 90 73432 07 3).

Deze bundel is het zevende deel van de serie Baltic studies en is uitgegeven door het Instituut voor Noord- en Oost-Europese Studies in Groningen. In de publicatie staat de fascinatie van Nederlanders (en Belgen) met Rusland en die van Russen met Nederland centraal.

Niet alle artikelen gaan daadwerkelijk over het leven in Rusland. Zo schrijft T. van Staalduinen over een taalstrijd in de Hervormde kerk in Sint Petersburg (87-107). Ook al komt het leven in Rusland wel aan de orde, centraal staan in deze bijdrage de problemen die de Nederlandstalige dominee ondervond met de kerkenraad. Die laatste wenste een meertalige dominee, die naast Nederlands ook tenminste Duits sprak, maar liefst ook het Frans machtig was. Hoewel het artikel een goed inzicht geeft in deze 'taalstrijd', komt de 'fascinatie' met Rusland er bekaaid vanaf. Dat geldt ook voor de bijdrage van C. van der Zwaan: 'Een reiziger in Rusland. Onderzoek naar de herkomst van een dagboek uit 1798-1799' (159-173). Zoals de titel doet vermoeden, wordt in dit opstel met name onderzoek gedaan naar de schrijver van het dagboek. Daarbij worden passages uit het dagboek vergeleken met die uit een publicatie van Johan Meerman uit 1805 en met een 'Levensbericht' over hem uit 1816. De schrijfster van deze bijdrage aan de bundel weet overtuigend en op een plezierige wijze aannemelijk te maken dat Meerman het dagboek heeft geschreven. Ook al citeert Van der Zwaan hem regelmatig, toch staat het leven in Rusland niet centraal in haar betoog. In de inleiding van het opstel geeft de schrijfster echter aan dat in 'een vervolg' op dit onderzoek de inhoud van het dagboek wél aan de orde zal komen (159). Op de ervaringen van Meerman met het leven in Rusland moeten we dus nog even wachten.

Het eerste essay uit de bundel handelt over een reis door Rusland die nooit is gemaakt ('Brieven uit Sovjet-Rusland. Hein Hoebens imaginaire reis door Stalin-Rusland'; 1-15). De Nederlander Hoeben bestreed in de jaren dertig van de vorige eeuw zowel het nazisme als het communisme. Vooral het communistische atheïsme kon de katholiek Hoeben niet verkroppen. Daarom publiceerde hij (overigens in België) het boekje *Brieven uit Sovjet-Rusland*. Dat deed hij echter onder het pseudoniem Wladimir Zwetow-Dolina. Hoeben wilde met het boekje aantonen dat de Russische dagelijkse werkelijkheid niet voldeed aan de ideaalvoorstellingen uit de Westerse pers. De 'journalist' Zwetow-Dolina brengt allerlei bezoeken, onder andere aan een schoenenfabriek (9), om zo te achterhalen hoe de werkelijkheid dan wel is. Volgens W. Coudenys, de auteur van het opstel, heeft Hoeben de meeste gegevens over Rusland gehaald uit Duitse bronnen. Coudenys kan eenvoudig aantonen dat Hoeben/ Zwetow-Dolina absoluut niet objectief en origineel is. Ook contemporaine recensies oordeelden vernietigend over de brieven van Hoeben/ Zwetow-Dolina.

In een ander opstel door R. Tavernier: 'Terug uit Tiflis. Uit het actieve leven van de Antwerpse kolonel Bernard Rottiers (1771-1858)' (109-140), is het leven in Rusland ondergeschikt aan de persoon Rottiers. De titel 'Terug uit Tiflis' is bovendien ook enigszins misleidend: het essay